

УДК 159.922.1+37.015.3

DOI 10.31470/2308-5126-2020-44-1-88-102

Оксана Кікінезді,

*доктор психологічних наук,
професор, завідувач-професор
кафедри психології
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка,
провідний науковий співробітник,
директор науково-дослідного
Центру з проблем гендерної освіти
та виховання учнівської і
студентської молоді НАПН України
– ТНПУ ім. В. Гнатюка*

E-mail: okiki77777@gmail.com

ORCID 0000-0002-9240-279X

Oksana Kikinezhdі,

*Doctor of Psychology, Professor,
Head of the Department of Psychology
of Ternopil Volodymyr Hnatiuk
National Pedagogical University,
the Director of the Scientific
Research Centre of the Problems
of Gender Education and
Upbringing Pupils and Students
of NAPS of Ukraine –
Ternopil Volodymyr Hnatiuk
National Pedagogical University*

Тамара Говорун,

*доктор психологічних наук,
професор,
Jindal Institute of Behavioural
Sciences of Jindal Global University
м. Делі (Індія).*

E-mail: hovorun@gmail.com

ORCID 0000-0003-1520-9766

Tamara Hovorun,

*Doctor of Psychology,
Professor, Jindal Institute of
Behavioural Sciences of
Jindal Global University,
Delhi, India.*

ПРОБЛЕМА ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ГЕНДЕРНИЙ РАКУРС

Статтю присвячено актуальній проблемі особистісно-професійної презентації дівчат і юнаків як суб'єктів економічної соціалізації. Подано аналіз результатів емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників економічної самопрезентації молодих жінок і чоловіків, а також результати гендерного аудиту. Представлено концептуальну модель економічної поведінки молоді у контексті патріархальних / традиційних та егалітарних / демократичних координат. Виявлено амбівалентність професійної самореалізації сучасної молоді, зокрема - орієнтацію дівчат на економічне самоствердження в мікроекономічному середовищі, а юнаків - в макросоціумі, а також прихильність обох статей до традиційних статевих стереотипів. Низький рівень матеріальних домагань жінок, включно з професійними, мотивований соціалізованою установкою на фінансове верховенство чоловіків. У психологічних портретах юнаків та дівчат, які презентують свої професійно-фахові потенції, а значить й економічне майбутнє, спостерігається більше подібного, ніж відмінного. Молоді жінки демонструють більш високий рівень суб'єктивного загального та

персонального локусу контролю в професійній діяльності, психологічних зусиль у відстоюванні своїх переконань.

Встановлено, що соціальні ролі чоловіків та жінок все ще значною мірою опосередковані статевими стереотипами, які виступають дороговказом у диференціації сфер їхнього економічного самовиявлення, зумовлюючи декларовані студентською молоддю життєві сценарії та бачення зоб'язань матеріального характеру. Проте реалії економічного функціонування статей сформували більший особистісний потенціал жіноцтва в освоєнні традиційно чоловічого економічного простору, пусковим механізмом до якого будуть слугувати домінуючі над патріархальними егалітарні ідеї особистісної професійної самопрезентації. Низку соціально-психологічних відмінностей статей як наслідку диференціації їх гендерної соціалізації слід брати до уваги в процесі виховання економічної культури та психокорекції фахових умінь, а саме: молоді жінки не поступаються чоловічій статі в соціальній і комунікативній компетенції та асертивності в досягненні професійних цілей.

Зроблено висновки про те, що розвиток ринкової економіки ставить задачу більшого включення молоді, і в першу чергу жінок, до професійного підприємництва, використовуючи потенціальні можливості позитивної психології. Проведення гендерного аудиту як практичного інструменту у здійсненні якісного моніторингу гендерної чутливості-нечутливості суб'єктів економічної соціалізації дозволяє розробити та впровадити інноваційні, егалітарно-освітні технології у практику вищої школи.

Ключові слова: економічна соціалізація, економічна культура, студентська молодь, самопрезентація статей, гендерні відмінності, гендерний аудит, гендерні стереотипи.

The article deals with the topical issue of personal and professional presentation of young women and men as subjects of their economic socialization. The analysis of the empirical research results of social and psychological determinants of young women and men economic self-presentation, as well as the results of a gender audit is done. A conceptual model of economic behavior of young people in the context of patriarchal / traditional and egalitarian / democratic coordinates is presented. The ambivalence of professional self-realization of young people, in particular, the orientation of girls to economic self-affirmation in the microeconomic environment, and boys - in the macro-society, as well as the commitment of both sexes to traditional gender stereotypes is revealed. The low level of material demands of women, including professional ones, is motivated by the socialized attitude to the financial supremacy of men. In psychological portraits of young men and women who present their professional potential, and hence the economic future, more similarities than differences are observed. Young women show a higher level of subjective general and personal locus of control in professional activities and psychological efforts to defend their beliefs.

The social roles of men and women are still largely mediated by gender stereotypes, which guide the differentiation of their economic self-expression, predetermining the life scenarios declared by the student youth and vision of material commitments. However, the realities of the economic functioning of the genders have shaped the greater personal potential of women in the development of the traditionally masculine economic space, the trigger mechanism for which will dominate the patriarchal egalitarian ideas of personal professional self-presentation. A number of socio-psychological differences between the genders as a consequence of differentiation of their gender socialization should be taken into account in the process of education of economic culture and psychocorrection of professional skills, namely: young women do not concede to men in social, varieties of communicative competence and assertiveness in achieving professional goals.

The development of a market economy aims to increase the inclusion of young people, especially women, in professional entrepreneurship, using the potential of positive psychology. Conducting gender audit as a practical tool in the implementation of quality monitoring of gender sensitivity-insensitivity of economic socialization allows to develop and implement innovative, egalitarian and educational technologies in higher education.

Keywords: economic socialization, economic culture, student youth, self-presentation of genders, gender differences, gender audit, gender stereotypes.

Постановка проблеми. Проблема економічної соціалізації студентської молоді, а відтак і її економічної культури в сучасних умовах функціонування ринку праці, посилення економічної та фінансової кризи є гостро затребуваною, оскільки стосується особливостей планування та побудови власної професійно-

освітньої кар'єри, що пов'язано безпосередньо з пропозиціями на ринку праці, зайнятістю та безробіттям, демографічною ситуацією, станом шлюбно-сімейних стосунків тощо. Від молодих жінок і чоловіків ринкова економіка вимагає ознак підприємливого суб'єкта економічних відносин, а саме – креативності, ініціативності, інноваційності, здатності до ризику, критичного мислення та рефлексії як ключових життєвих компетентностей в умовах євроінтеграції та реформування освітньої системи України.

Виявлення провідних детермінант диференціації соціальних, фінансово-економічних статусів молодих жінок і чоловіків, досягнення гендерного паритету в зайнятості населення, які виявляються в однакових можливостях жінок і чоловіків щодо структур влади, сфери освіти та зайнятості, доходу та власності тощо, є вимогою часу. Студентська молодь в умовах сьогодення знаходиться на роздоріжжі гендерного самовизначення в економічній культурі, що актуалізує проблему дослідження економічної соціалізації, розвитку підприємливості у молодих жінок та чоловіків, підвищення економічної компетентності фахівців як невід'ємної складової професіограми випускників закладу вищої освіти.

Відомо, що гендерний індекс людського розвитку (ГІЛР) в Україні є досить високий за параметрами освіти жінок, їхньої питомої ваги серед осіб, які навчаються для здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, магістра та кандидата наук. Низький – через брак представництва українського жіноцтва на законодавчому та управлінському щаблях влади, тобто в тих сферах, які визначають соціально-економічний рівень розвитку держави. Специфічні проблеми порушення гендерної рівноваги простежуються за параметрами подвійної зайнятості жінки, її нижчим економічним статусом та рівнем заробітної плати, експлуатації ідеї одностатевій відповідальності (жінки-матері, жінки-Берегині тощо) [Марценюк, 2014: с. 16-21; Скорик, 2017].

Взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних параметрів економічного успіху є основною засадою гендерного аналізу позицій чоловіків і жінок на ринку праці, де позитивний результат у кар'єрі «ділиться» на показники суб'єктивного задоволення, які в одних випадках посилюють Я-концепцію працівника, а в інших – можуть цілковито знівлювати його професійні досягнення, демонструючи втрату самого себе і власних цінностей заради мотиву обійняти посаду та утримуватися на піку «соціального капіталу».

Досвід європейських країн вважається найрезультативнішим із запровадження позитивних дій щодо досягнення гендерної рівності. Згідно ухваленої Радою Європи Стратегії з гендерної рівності на 2018-2023 роки, яка є спільним доробком країн-членів РЄ, основний акцент буде зроблено на шести стратегічних напрямках:

- попередження і боротьба з гендерними стереотипами і сексизмом;
- попередження і боротьба з насильством проти жінок і домашнім насильством;
- забезпечення рівного доступу жінок до правосуддя;

- забезпечення збалансованої участі жінок і чоловіків у прийнятті політичних і громадських рішень;
- захист прав жінок-мігрантів, біженок, шукачів притулку;
- досягнення гендерного мейнстримінгу в усіх політиках і заходах [Council of Europe..., 2018].

Забезпечення рівних можливостей жінок та чоловіків у досягненні соціального статусу, подолання статевої стереотипів, прийняття егалітарної ідеології економічної активності, взаємозамінності статей у сімейному функціонуванні є викликом часу у дослідженні соціально-психологічних механізмів формування якісно нової Людини економічної (Homo economicus).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічна наука є однією з тих галузей гуманітарних знань, яка досліджує роль гендерного чинника в економічній соціалізації молоді, її професійному, кар'єрному, громадсько-політичному становленні. У центрі уваги цього етапу роботи є аналіз досліджень суб'єктності гендеру на теренах економічної психології, їх теоретичні і методичні засади, напрями на перспективу.

Економічна проблематика є органічною складовою прикладних соціально-психологічних досліджень, які охоплюють тематику взаємовпливу освіти та економічного статусу, особливостей тактики презентації себе, в тому числі власної працеспроможності, інтеріоризації різних настанов щодо власного Я в колективістичних та індивідуалістичних культурах. Результати досліджень засвідчують відмінність ціннісних настановлень щодо матеріального збагачення студентської молоді, яка проходила соціалізацію в рамках ринкової та планово-соціалістичної економіки [Garg & Singh, 2018; Berger, 2019; Pandey & Gupta, 2018]. Свій вплив на характер презентації економічного Я мають також фемінно і маскуліно-орієнтовані країни відносно домінуючої системи суспільних цінностей, в яких фінансово-статусні, майнові займають або підпорядковане, другорядне, або чільне, провідне місце [Гендерні дослідження..., 2013; Говорун, Кікінежді, 2004; Кон, 1999; Нуде, 1991]. Економічна культура статей значною мірою підвладна традиційним стереотипам, згідно з якими основним годувальником сім'ї має бути чоловік, а професійна кар'єра жінки та відповідні заробітки потрібно підпорядковувати в першу чергу інтересам сім'ї та вихованню дітей [Васютинський, 2005; Говорун, Кізь, Кікінежді, 2019; Результати ініціативи..., 2015; Татенко, 2008; Титаренко, 2003].

Стрижнем нового методологічного підходу у вітчизняній психології є ідея суб'єктності людини, з якою пов'язана самодетермінація її буття у світі, авторська позиція щодо подій життя (В. Роменець, В. Татенко), що дає змогу привернути увагу вчених до проблеми самовизначення індивіда у сфері традиційної (домінаторної, патріархальної) та егалітарної (заснованої на рівності та взаємозамінності статей у виконанні соціальних ролей) культур. Учинок, за В. Роменцем, «живий осередок», спосіб особистісного існування в світі, який, на думку вченого, слід розглядати як всезагальний філософський принцип, що допомагає тлумачити природу людини і світу в їхніх пізнавальному та практичному відношенні [Роменець, 2006: с. 12].

Розкриття проблематики гендерної психології у загальному контексті теоретичних підходів, і суб'єктно-вчинкового, зокрема, відкриває шляхи вирішення багатьох прикладних задач гендерної культури завдяки зверненню до понять свідомості, самовизначення, атрибуції відповідальності, особистісного вибору. Згідно зі суб'єктно-вчинковим підходом, досягнення рівності статей в психологічному полі може бути особливо продуктивним перш за все завдяки виходу за межі стереотипізованих, усталених ролей, особистісному виклику нормативному тиску соціального середовища [Говорун, 2006: с. 93].

Соціально-психологічним аспектам економічної соціалізації молоді присвячені дослідження співробітників лабораторії соціальної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України (В. Москаленко, Н. Дембицька, І. Зубіашвілі, Н. Лавренко, Т. Мельничук та інші). Як наголошують учені, ідея репрезентації відносин власності як носія економічного досвіду суспільства є чинником економічної соціалізації молоді [Соціально-психологічне забезпечення..., 2018: с. 43-72]. Якщо базуватися на визначенні економічної культури особистості як засвоєної системи соціально-економічних відносин, цінностей та норм, які виникають за межами економіки та набувають усередині неї спеціального значення у відповідності з її потребами [Соціально-психологічні закономірності..., 2015], то статеві відмінності студентів у побудові майбутніх сценаріїв джерел власних фінансових заробітків мають дати відповідь на запитання, які гендерні очікування найбільшою мірою їх детермінують.

Економічний напрям психологічних досліджень, у центрі уваги якого перебувала система громадсько-політичних стосунків, а саме: культурно-освітні, економічні, професійні, виборчі, юридичні права чоловіків і жінок, а також функціонування інституту сім'ї з традиційним і нетрадиційним розподілом ролей та обов'язків, дав поштовх розробці таких психологічних категорій, як статеві стереотипи в масовій свідомості, гендерні ролі та настанови, домінаторна та партнерська сім'я, фемінність і гіпергендерна поведінка, андрогінія тощо.

Якщо поняття економічної культури в минулі часи характеризувалось переважно в категоріях фінансових – витратних коштів, прибутку, доходу тощо, то в сьогоденні економічні категорії є невід'ємними від цивілізаційних засад їх забезпечення певними правовими та моральними засадами. Нові соціально-економічні реалії життя українського студентства започатковують розвиток нової парадигми оцінки особистості – гендерний вимір, який все більше протистоїть патерналістській парадигмі радянських часів і водночас піднімає роль професійних домагань.

Компетентність, креативність, обізнаність – необхідна умова культури економічної активності. Економічні знання допомагають успішній підприємливості та ефективному менеджменту. Уміння презентувати себе – категорія, якою оперують соціальні психологи, досліджуючи мотиви професійно-кар'єрної активності людей, їхні фінансово-економічні досягнення та диференціацію результатів. Особистісний престиж є важливою категорією з огляду на досягнутий соціально-економічний статус. Його складовою є

рефлексія власних психічних потенцій та досягнутих результатів [Hovorun, Kikinezhdi & Shulha, 2019; Kikinezhdi, 2019].

Брак ідентифікації з авторитетними на українських теренах підприємливими особистостями та економічно взірцевими соціальними групами гальмує професійні та кар'єрні досягнення молоді людини, породжує, окрім скепсису і соціальної апатії, її економічну розгубленість і пасивність. Де-юре, маємо правову рівність громадян на освіту й відповідні матеріальні домагання та досягнення у сфері професійної зайнятості, де-факто – зневіру і статеву нерівність, яка підсилюється корупцією та нав'язуванням гендерних стереотипів. З іншого боку, будь-які заплановані згори заходи щодо гендерно збалансованого представництва, наприклад, при призначенні на керівні посади чи 30-відсоткового квотування для жінок, або внесення для них материнських пільг до Трудового кодексу тощо, аж ніяк не принесуть бажаної економічної рівноваги статей, якщо за ініціюванням суспільних змін не будуть відбуватися зміни особистісні, суб'єктні – у свідомості та самосвідомості, змісті гендерних орієнтацій [Черба, Ромашико, 2016].

Чи правдивим є висновок чималої кількості психологічних досліджень, що причиною нижчого фінансового статусу жіноцтва поряд з традиційним пріоритетом сімейних цінностей залишається низький рівень професійної спроможності та соціальної компетентності, недостатнє вміння жіноцтва презентувати оточенню спеціалістів свою впевненість у досягненні фахових успіхів?

Запровадження гендерного виміру в контекст економічного аналізу життєдіяльності людей дає можливість зрозуміти внутрішні, суб'єктні чинники, які зумовлюють статеву диференціацію засвоєння економічних настанов молоддю. Специфіка економічної соціалізації та економічної культури українських студентів залишається недостатньо дослідженою, що і визначило **мету статті**: виявити соціально-психологічні та гендерні детермінанти економічної соціалізації студентської молоді.

Відповідно до мети в дослідженні вирішувалися такі завдання: з'ясувати базові уявлення студентської молоді про категорії економічної активності та ставлення до її моральних засад; виявити психологічні відмінності статей в самопрезентації власної професійно-фінансової спроможності; описати модель традиційно та егалітарно зумовленої статево-рольової економічної поведінки молоді.

Методологічні засади гендерного аналізу економічної культури молоді передбачають інтеграцію гуманістично-екзистенційного та когнітивно-поведінкового теоретичних підходів, які найбільшою мірою реалізують принципи розвитку, активності, суб'єктності, детермінізму та системності. Було застосовано комплекс взаємодоповнювальних методик, які включали теоретичний аналіз наукової літератури, застосування стандартизованих психодіагностичних тестів та авторських опитувальників, організацію фокус груп з різних аспектів гендерної нерівності, творення колажів на теми соціально-престижної професійної діяльності, її успішності-неуспішності, а також

гендерний аудит як різновид інституційного аудиту та інструмент гендерного мейнстрімінгу.

Вибірка досліджуваних складала 298 студентів (180 дівчат та 118 юнаків).

Виклад основного матеріалу дослідження. Розкриття психології гендерних відмінностей в економічній поведінці студентської молоді, здатності керуватися економічними принципами на різних рівнях матеріального функціонування має приховане психологічне підґрунтя – позитивне об'єктивне ставлення до власного особистісного економічного потенціалу та перспектив його застосування (саморефлексія). Саме це підґрунтя диктує різну економічну поведінку чоловіків та жінок в умовах обмеження матеріальних ресурсів і розширення кола особистісних запитів.

Егалітарність з позиції гуманістичної психології – це відкритість досвіду та водночас опора на власні сили, актуалізація власних устремлень, самодостатність, сприйняття себе без захисних механізмів, свобода від стереотипізованих очікувань у пошуку особистісних смислів, позиція суб'єктності в життєтворенні. На нашу думку, егалітарність як позиція суб'єктності забезпечується не лише конституційним захистом рівності прав статей, а й рівністю їх реальних можливостей у доступі до професійної освіти, здобуття кар'єри, досягнення бажаного громадянсько-політичного статусу, справедливого розподілу сімейних функцій – зокрема побутово-господарських, виховних обов'язків [Говорун, 2006; Говорун, Кікінежді, 2004; Kikinezhdi, Vasykvevych, 2019].

Отримані дані засвідчують поширеність стереотипізованості економічних уявлень студентів щодо статевої диференціації сфер розподілу економічної відповідальності серед молоді, особливо серед молодих жінок. Прояви економічних упереджень можна пояснити також труднощами самовизначення на перехідному етапі розвитку української економіки та слабкістю становлення її ринкових засад, зокрема об'єктивними перепонами на шляху розширення малого бізнесу, в якому в розвинутих демократичних країнах провідну роль відіграють саме жінки. Розподіл відповідей студентів щодо статевої диференціації сфер економічного функціонування представлено в табл. 1.

Порівняння розподілу відсотків студентів, які мають чіткі уявлення про економічні поняття, засвідчує диференціацію статей щодо суспільної та приватної сфер економіки, а саме: відстороненість значної частки молодих жінок від питань економічного функціонування поза межами сім'ї, їхню більшу включеність у мікроекономічні процеси, а чоловіків – у макроекономічні реалії буття суспільства. Відповідно відрізняються й можливості прийняття ними економічних рішень і зобов'язань у соціальній та приватній сферах, що означає нижчу психологічну готовність жіноцтва до участі в суспільно-економічному житті малого підприємництва, регіону майбутньої професійної діяльності та країни загалом. Диференціація економічних уявлень опосередковано засвідчує порушення балансу статей між суспільним і приватним, професійним функціонуванням і відповідними фаховими інтересами та вузько сімейно-

побутовим функціонуванням, яке також вимагає певного рівня економічних знань та економічно доцільної поведінки як з боку жінок, так і чоловіків.

Таблиця 1

Розподіл суджень щодо сфер економічної активності статей (у %)

Зміст судження	Відповіді студентів	
	Дівчата	Юнаки
Найголовніший обов'язок жінки – забезпечувати добробут домашньої економіки	84	86
Надмірна професійна активність жінки перешкоджає виконанню нею ролі матері та берегині	45	65
Жінка – керівник, менеджер або підприємець є менш фінансово успішною, ніж чоловік	48	60
Більший фінансовий внесок в бюджет сім'ї та її матеріальне забезпечення має робити саме чоловік	78	82
Професія та фахова кар'єра, успішний фінансовий бізнес є набагато важливішими для чоловіків, аніж для жінок	66	85
Чоловік має всіляко сприяти успішності кар'єри жінки, виконуючи всі необхідні обов'язки з домашнього господарювання на рівних з нею засадах	56	45

Хоча мотивація економічних досягнень шляхом започаткування власної справи зафіксована у частини жінок, проте їхні плани щодо приватного бізнесу (згідно опису сфери бізнесу та добору ілюстрацій) виявилися обмеженими стереотипно жіночими видами діяльності – консультативними психологічними послугами, тренінгами або модельним, рекламним, косметичним, СПА бізнесом, дизайном помешкань, парків. Отже, жінки, як і раніше їхні матері, психологічно готові задовольнятися меншою платнею, посадою, суспільно-економічним статусом. Молоді жінки планують реалізувати свій економічний потенціал значною мірою у вихованні дітей та домогосподарстві. Фаховий потенціал від отриманої вищої освіти спрямовується ними переважно на сім'ю і мало орієнтований на професійне зростання та кар'єру. Дівчата виявили нижчий рівень економічних інтересів соціального характеру навіть у питаннях врахування тенденцій макроекономіки в організації мікроекономічної активності, що не притаманно їхнім одноліткам юнакам.

Варто додати, що згідно вердикту більшості фокус-груп на тему «Чому Він, а не Я?», «Чому Вона, а не Я?» відчують себе ресурсною, економічно самодостатньою, здатною рухатися далі, освоювати інші, додаткові професійні вміння менше третини опитаних дівчат, які співвідносять себе в майбутньому з елітою українського суспільства. Протоколи фокус-груп засвідчують, що гендерну сегрегацію економічних ролей чоловіків і жінок як ціннісну настанову на майбутнє поділяє також переважна більшість студентів чоловічої статі, які

співвідносять себе переважно із середнім класом. На питання про те, звідки у них, молодих, витоки гендерних упереджень щодо рівності статей в професійно-економічній сфері, а також щодо того, що успішність економічної кар'єри жінки пов'язана із втратою нею своєї жіночності, зниженням успішності виконання ролі матері та господині дому, більшість опитаних, незалежно від статі, виокремили за рейтингом вплив дитячих спогадів з батьківської сім'ї («пам'ятаю»: «мамин кухонний фартух»; «запах свіжовипечених маминих (бабусиних) пирогів»; «радість членів сім'ї, особливо нас, дітей, з приводу куплених батьком подарунків з нової зарплати» тощо).

Одним із завдань дослідження було виявлення чинників гендерної рівності-нерівності у контексті традиційних / патріархальних чи егалітарних / демократичних координат шляхом проведення гендерного аудиту. Соціальне моделювання гендеру виявилось в стереотипізації мислення та свідомості статевовікових вибірок студентської молоді щодо різних сфер діяльності та вибору спеціальностей, побудови кар'єри та її поєднання з сімейними ролями, авторитетності та соціального статусу тощо, що є підтвердженням існуючих феноменів «скляної стелі», «подвійної зайнятості», меншовартісності позиції жінки.

Результати дослідження засвідчили: для 79 % студенток і 57 % студентів питання забезпечення рівних можливостей чоловіків і жінок у професійній самореалізації є важливим різною мірою. Проте удвічі більше хлопців (27,3 %) порівняно з дівчатами (13,9 %) байдуже ставляться до цієї проблеми, що може свідчити про їхню традиційну соціалізацію. Для незначної кількості хлопців і дівчат (7,7 % і 2,8 % відповідно) ця проблема не є важливою. Приблизно третина студентів і студенток (23,9 % і 26,1 % відповідно) повністю згодні із твердженням «Сьогодні жінки та чоловіки мають абсолютно рівні можливості для своєї професійної самореалізації». Амбівалентність позиції, що відповідає варіанту «однаковою мірою згоден (на) і не згоден (на)» виявлена у 18,8 % хлопців і 11,1 % дівчат. Із запропонованою думкою не згодні 16,2 % хлопців і 12,2 % дівчат. Не вважають реальною рівність можливостей для професійної самореалізації жінок і чоловіків по 6 % респондентів обох статей.

Третина дівчат (32,1 %) і втричі менше хлопців (12,8 %) абсолютно не поділяють поглядів щодо твердження «Чоловік – ефективний керівник, а жінка – виконавець», що свідчить про егалітарні погляди. Майже однакова кількість респондентів (23,9 % хлопців і 26,3 % дівчат) не згодні з цим твердженням. Амбівалентні погляди виявили 22,2 % респондентів обох статей. Удвічі більше хлопців (37,6 %) порівняно з дівчатами (16,7 %) мають стереотипізовані погляди на ефективність чоловічого керування. Отже, дівчата у вузі більше спрямовані на рівноправ'я статей, аніж їхні однолітки-хлопці. З'ясовано, що більшість респондентів обох статей (61,5 % хлопців і 60 % дівчат) виконують частину сімейних обов'язків; близько чверті опитаних респондентів не мають жодних сімейних обов'язків (відповідно 24,8 % хлопців і 24,4 % дівчат), що, можливо, пов'язано з їхнім ще несімейним станом. Лише незначна частина дівчат (5,6 %) і

вдвічі менше хлопців (2,6 %) визнали себе відповідальними за всі сімейні обов'язки.

Поєднання професійних і сімейних обов'язків у дівчат (33,9 %) є більш гармонійним, ніж у хлопців (25,6 %). Натомість у 1,5 рази більше студентів, аніж студенток (37,6 % і 26,1 % відповідно) мають певні труднощі при поєднанні кар'єри та сім'ї. Приблизно третина респондентів (30,8 % хлопців і 30,0 % дівчат) зазначили, що не мають з цим жодних проблем. З'ясовано, що приблизно 70 % респондентів обох статей відмітили, що не потрапляли в ситуації певних обмежень / незручностей, пов'язаних зі статтю. Лише 5 % хлопців і 2,8 % дівчат вказали, що часто потрапляли в такі ситуації.

Отже, гендерні уявлення дівчат містять дві різноспрямовані та конфліктні тенденції: з одного боку, прагнення реалізувати свої власні цілі (в центрі уваги тут проблеми здобуття освіти, професії, місця праці), з іншого – бажання реалізувати суто «жіноче» начало – у традиційний спосіб вийти заміж, турбуватися про сім'ю, виховувати дітей тощо. Складність узгодження цих орієнтацій полягає в тому, що реалізація планів залежить від теперішньої активності молодої жінки, а її майбутнє – від гендерних орієнтацій. Модель подвійної зайнятості жінки мотивує ідентифікуватися з традиційною фемінною роллю. У гендерних ідеалах юнаків пріоритетними є вибір професії, сценарії самоздійснення та професійної кар'єри, проте патріархальні настанови продовжують відігравати суттєву роль. Подальша професійна кар'єра безпосередньо ділиться на «жіночу» і «чоловічу» за традиційними ролями, що не спонукає до активізації суб'єктності особистості, її креативності та конкурентоспроможності.

Інтегральний показник тесту «Опитувальник життєвих настанов» (Klamut, 2009) засвідчив про значущість оцінки власної екзистенції в часі (прийняття себе в майбутньому та теперішньому), а в поєднанні шкал – про спрямованість життєдіяльності на втілення власних цілей і смислів. Особливості саморефлексії власних ціннісних орієнтирів демонструвала у свою чергу рівень внутрішньої узгодженості цілей життєдіяльності (зрілість цілепокладання).

Статистичні результати демонструють перевагу продуктивності жіночих даних, які свідчать про сприйняття ними життя в його розмаїтих вимірах таким, яким воно є, вибір відповідального ставлення до нього, цілісність, узгодженість внутрішніх цінностей та цілей буття. На нижчі показники масштабів екзистенціального вакууму та усвідомлення кінцевості життя (в обрахунку тесту прийнята обернена шкала оцінювання) впливає подолання психологічного тиску гендерних стереотипів, які призводять до посилення захисту своїх власних інтересів та цінностей.

Вищі показники екзистенційного вакууму молодих жінок вказують на високий рівень їхньої тривожності, невпевненості щодо належного втілення своїх життєвих планів у майбутньому. Порівняння статевого розподілу показників тесту засвідчує безумовне прийняття юнаками традиційних чоловічих сценаріїв життя, які більшою мірою структуровані та більше залежать від власної життєдіяльності, власного вибору й чітко окреслені в

навколишньому довкіллі як статеві стереотипи. Чоловіча вибірка демонструвала вищий рівень задоволення власними сенсами життєдіяльності, про що свідчили вищі показники за результатами більшості шкал тесту («життєві цілі», «внутрішня узгодженість», «пошук смислів») у порівнянні з жіночою. Нижчий рівень показників мотивації контролю за перебігом власної долі залишається в супроводі підвищеної тривожності, психологічною готовністю відстоювати свої права, побоюючись не повною мірою реалізувати в житті власний особистий потенціал.

Чи можна вищі показники чоловічої вибірки вважати свідченням меншої здатності молодих жінок до скерованості своїм майбутнім, у тому числі фаховим? На наш погляд це було б не зовсім коректно, оскільки в цілі жінок щодо життєвих перспектив мусили входити такі традиційно очікувані зміни їхнього соціального статусу, як заміжжя, народження дітей, декретна відпустка, необхідність поєднання професійних і домашніх обов'язків, що не може не позначитись на презентації ними власного цілепокладання. У подібний спосіб можна пояснити також нижчий рівень когеренції цілей і смислів життя жіноцтва, який свідчить, певною мірою, про розгубленість щодо реалізації планів на майбутнє, акцептацію молодими жінками труднощів у реалізації власних сенсів буття у порівнянні з чоловіками.

Кореляційний аналіз засвідчив, що існує взаємозалежність між самооцінкою соціальної компетентності та переживанням екзистенціального вакууму ($r=0,29$, $p<0,05$). Це означає, що молоді жінки, які відчувають брак підтримки сім'ї та міжособистісного спілкування, частіше переживають конфлікт цінностей, смислів буття, що звужує можливості і бажання реалізуватися та презентувати себе в соціально престижних ролях. Таким чином, чоловіки і жінки, які мають відчуття контролю за перебігом життєвих подій, які переконані, що вони є авторами власних рішень, більшою мірою керуються вічними життєвими цінностями. Про це свідчить пряма кореляція ($r=0,396$, $p<0,01$) показників системи цінностей та впевненості у собі, фаховій компетентності. Крім того узгодженість відчуття фізичної привабливості ($r = -0,399$, $p <0, 01$) і рівня локусу контролю особистості ($r = -0,374$, $p <0, 01$), а також буття коханим ($r = -0,365$, $p <0, 05$), свідчить про важливість цих складових самопрезентації у відчутті повноти буття і соціальної самореалізації.

Молоді жінки у порівнянні з однолітками-чоловіками продемонстрували в оцінці себе вищий рівень задоволення собою в таких його складових, як моральна акцептація, узгодженість моральних поглядів з реальною поведінкою. Водночас жінки виявляють значно вищий рівень за шкалою «захисне зміцнення самооцінки», що свідчить, з одного боку, про певну міру прийняття власного Я, а з іншого – про страх перед можливим неприйняттям себе, відхиленням значущими іншими, прагнення показати себе в кращому світлі тощо.

Дівчата демонструють більш високий рівень узгодженості морального уявлення і фактичної поведінки, більш високий рівень оцінки їх власної фізичної привабливості, власної популярності і компетентності, здатність до лідерства і управління людьми. Тим не менш, оцінка їх рівня самоконтролю, а також

загального рівня самооцінки є більш низькою порівняно із вибіркою чоловіків. Ця різниця може мати пояснення, коріння якого в страху можливого негативу з боку суспільства, яке більш орієнтоване на соціально успішну особистість чоловіка, а не жінки.

Нами був зафіксований факт більш цілеспрямованого розвитку образу економічного Я у студентів чоловічої статі за рахунок вищої узгодженості афективного, когнітивного та поведінкового його компонентів із засвоєними поширеними статевими стереотипами про домінування матеріально-фінансового статусу осіб чоловічої статі та підпорядкування жіночої. Серед юнаків виявилось більше тих, хто мав високу оцінку збігу (когеренції) всіх трьох складових презентації економічного Я в різних сферах суспільного життя (68 % у порівнянні з 32 % дівчат) і значно менше тих, хто демонстрував високий рівень їх дезінтеграції (10 % у порівнянні з 24 % у дівчат). Результати опитування представлені в табл. 2.

Таблиця 2

Ступінь інтеграції різновидів статевих стереотипів в образі ідеального Я (у %)

Різновиди гендерних стереотипів	Відсоток значущих властивостей в образі ідеального Я жінки	Відсоток значущих властивостей в образі ідеального Я чоловіка
Описові	10	13
Приписові	25	30
Директивно-заборонні	27	32

$\delta = \pm 2,7\%$;

Як видно з таблиці, гендерні стереотипи, особливо більш сильного психологічного тиску – приписові та директивні, відіграють значну роль у формуванні образу ідеального Я як чоловіків, так і жінок. Проте значно меншою мірою обидві статі сприймають гендерні стереотипи дороговказом у становленні концепції Я, оскільки до студентської лави набувають, на наш погляд, більшої впевненості в собі шляхом апробації неефективності дотримання норм традиційної статеворольової поведінки.

Висновки. Результати дослідження засвідчили більш високий рівень психологічної готовності чоловіків до індивідуальних форм економічної активності, ніж жінок, які більшою мірою орієнтовані на групові форми фахово-фінансової діяльності. У психологічних портретах юнаків та дівчат, які презентують свої професійно-фахові потенції, а значить й економічне майбутнє, спостерігається більше подібного, ніж відмінного. Молоді жінки демонструють більш високий рівень суб'єктивного загального та персонального локусу контролю в професійній діяльності, психологічних зусиль у відстоюванні своїх переконань.

Соціальні ролі жінок та чоловіків значною мірою опосередковані статевими стереотипами, які виступають дороговказом у диференціації сфер

їхнього економічного самовиявлення, зумовлюючи декларовані студентською молоддю життєві сценарії та бачення зобов'язань матеріального характеру. Проте реалії економічного функціонування статей сформували більший особистісний потенціал жіноцтва в освоєнні традиційно чоловічого економічного простору, пусковим механізмом до якого будуть слугувати домінуючі над патріархальними егалітарні ідеї особистісної професійної самопрезентації.

Виявлена дихотомія статей в орієнтації на сфери економічної самопрезентації (жінки – сімейна сфера, чоловіки – суспільна). Економічна культура особистості не має статевого обличчя, а передовсім, пов'язується з професійною, фаховою компетентністю людини, які визначають її потенціальні можливості до суспільно статусних посад і кар'єрного зросту. Низку соціально-психологічних відмінностей статей як наслідок диференціації їх гендерної соціалізації слід брати до уваги в процесі виховання економічної культури та психокорекції фахових умінь, а саме: молоді жінки не поступаються чоловічій статі в соціальній та комунікативній компетенціях і асертивності в досягненні професійних цілей.

Проведення гендерного аудиту як практичного інструменту у здійсненні якісного моніторингу гендерної чутливості-нечутливості суб'єктів економічної соціалізації дозволяє розробити та впровадити інноваційні, егалітарно-освітні технології у практику вищої школи.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у виявленні психологічних механізмів економічної соціалізації студентської молоді через залучення до позитивної психології задля прогностики вирівнювання можливостей самореалізації молодого покоління.

ЛІТЕРАТУРА

- Васютинський, 2005 – Васютинський В. Інтеракційна психологія влади : монографія. Київ : КСУ, 2005. 492 с.
- Гендерні дослідження..., 2013 – Гендерні дослідження: прикладні аспекти : монографія / Кравець В. П., Говорун Т. В., Кікінежді О. М. та ін. ; за наук. ред. В. П. Кравця. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. 448 с.
- Говорун, 2006 – Говорун Т. В. Гендерна психологія у суб'єктно-вчинковому вимірі. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В. О. Татенка. Київ : Либідь, 2006. С. 92–117.
- Говорун, Кізь, Кікінежді, 2019 – Говорун Т. В., Кізь О. Б. Кікінежді О. М. Гендерна терапія як інновація у роботі психолога з молодим подружжям. *Інноваційні технології розвитку психологічних ресурсів особистості: колективна монографія*. Херсон : ХДУ, 2019. С. 7-27.
- Говорун, Кікінежді, 2004 – Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Гендерна психологія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 308 с.
- Кон, 1999 – Кон И. С. Социологическая психология. Москва : Московский психолого-социальный институт; Воронеж : Изд-во НПП «МОДЭК», 1999. 560 с.
- Марценюк, 2014 – Марценюк Т. Крайні практики забезпечення гендерної рівності на роботі: міжнародний досвід і Україна. *Я: гендерний журнал*. 2014. № 36. С. 16–21.
- Результати ініціативи..., 2015 – Результати ініціативи «Університет, дружній до сім'ї» та досвід реалізації гендерної політики українських університетів : навчальний посібник / за заг. ред. Н. Д. Світайло. Суми : Видавництво РА «Хороші люди», 2015. 129 с.
- Роменець, 2006 – Роменець В. А. Вчинок і постання канонічної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В. О. Татенка. Київ : Либідь, 2006. С. 11–37.

- Скорик, 2017 – Скорик М. М. Гендерна дискримінація у доступі до праці й послуг: оцінка стану впровадження Україною антидискримінаційних Директив Ради ЄС. Аналітичне дослідження. Київ, Бюро соціальних та політичних розробок, 2017. 78 с.
- Соціально-психологічне забезпечення..., 2018 – Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді : монографія / за ред. Н. М. Дембицької. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 346 с.
- Соціально-психологічні закономірності..., 2015 – Соціально-психологічні закономірності становлення економічної культури молоді : монографія / за заг. ред. В. В. Москаленко. Київ : Педагогічна думка, 2015. 405 с.
- Татенко, 2008 – Татенко В. О. Соціальна психологія впливу : монографія. Київ : Міленіум, 2008. 216 с.
- Титаренко, 2003 – Титаренко Т. М. Життєві домагання особистості у гендерному контексті. *Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2003. Т. V. Ч. 6. С. 276–281.
- Черба, Ромашко, 2016 – Черба В., Ромашко І. Гендерна нерівність на ринку праці України. *Ефективна економіка*. 2016. № 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2016_5_40
- Berger, 2019 – Berger R. Why Financial Literacy in Higher Education is a Top Future – Ready Skill. *Forbes*. 2019. July 24. URL: <https://www.forbes.com/sites/rodberger/2019/07/24/why-financial-literacy-in-higher-education-is-a-top-future-ready-skill/#7adbba761767>
- Council of Europe..., 2018 – Council of Europe Gender Equality Strategy 2018–2023. Strasbourg : Council of Europe, 2018. URL: <https://rm.coe.int/strategy-en-2018-2023/16807b58eb>
- Garg & Singh, 2018 – Garg N. & Singh S. Financial Literacy among the Youth. *International Journal of Social Economics*. 2018. № 45 (1). P. 173–186.
- Hovorun, Kikinezhdі & Shulha, 2019 – Hovorun T., Kikinezhdі O., & Shulha I. Gender in the Dimensions of Students' Youth Social and Economic Aspirations. *Sustainable development under the conditions of European integration* : collective monograph / D. Bele, L. Weis, N. Maher (Eds.). Ljubljana : VSPV, Visoka sola za poslovne vede = Ljubljana School of Business. 2019. P. 414–426.
- Hyde, 1991 – Hyde J.-Sh. Half the Human Experience: The Psychology of Women. Lexington – Massachusetts –Toronto : D. C. Heath and Company, 1991. 475 p.
- Kikinezhdі, 2019 – Kikinezhdі O. M. Personalization of Students' Gender Expectation. *Psychology and Pedagogy in XXI Century: Methodological Framework of the Activities of Psychologist and Educator* : collective monograph / A. O. Bessarab, O. I. Ivanytsky, O. M. Kikinezhdі, I. R. Petrovska. (Eds.). Lviv–Toruń : Liha-Pres, 2019. P. 42–62. URL :<http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/87/985/2185-1> www.sense.nl
- Kikinezhdі, Vasylykevych, 2019 – Kikinezhdі O. M., Vasylykevych Ya. Z. The problem of personal self-realization of Ukrainian youth in European integration: gender aspect. *Advanced trends of the modern development of psychology and pedagogy in European countries* : collective monograph. Riga : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. P. 184–201.
- Klamut, 2009 – Klamut R. Kwestionariusz Postaw Zyciowych KPZ. Warszawa : Pracownia testow psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, 2009. 103 s.
- Pandey & Gupta, 2018 – Pandey A. & Gupta R. Entrepreneur's Performance and Financial Literacy – A Critical Review. *International Journal of Management Studies*. 2018. 5 (3). DOI: 10.18843/ijms/v5iS3/01.

REFERENCES

- Vasiutynskyi, 2005 – Vasiutynskyi V. Interaktsiina psykhoholiiia vlady : monohrafiia. Kyiv : KSU, 2005. 492 s.
- Genderni doslidzhennia..., 2013 – Genderni doslidzhennia: prykladni aspekty : monohrafiia / Kravets V. P., Hovorun T. V., Kikinezhdі O. M. ta in. ; za nauk. red. V. P. Kravtsia. Ternopil : Navchalna knyha – Bohdan, 2013. 448 s.
- Hovorun, 2006 – Hovorun T. V. Henderna psykhoholiiia u subiektno-vchynkovomu vymiri. *Liudyna. Subiekt. Vchynok: Filosofska-psykhoholichnyi studii* / za zah. red. V. O. Tatenka. Kyiv : Lybid, 2006. S. 92–117.
- Hovorun, Kiz, Kikinezhdі, 2019 – Hovorun T. V., Kiz O. B. Kikinezhdі O. M. Genderna terapiia yak innovatsiia u roboti psykhohoha z molodym podruzzhzham. *Innovatsiini tekhnolohii rozvytku psykhoholichnykh resursiv osobystosti*: kolektyvna monohrafiia. Kherson : KhDU, 2019. S. 7-27.

Psychology

- Hovorun, Kikinezhdi, 2004* – Hovorun T. V., Kikinezhdi O. M. Genderna psykholohiia : navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv. Kyiv : Vydavnychiy tsentr «Akademiia», 2004. 308 s.
- Kon, 1999* – Kon I. S. Sotsiologicheskaya psihologiya. Moskva : Moskovskiy psihologo-sotsialniy institut; Voronezh : Izd-vo NPV «MODEK», 1999. 560 s.
- Martseniuk, 2014* – Martseniuk T. Krashchi praktyky zabezpechennia gendernoi rivnosti na roboti: mizhnarodnyi dosvid i Ukraina. *Ya: gendernyi zhurnal*. 2014. № 36. S. 16–21.
- Rezultaty initsiatyvy..., 2015* – Rezultaty initsiatyvy «Universytet, druzhnii do simi» ta dosvid realizatsii hendernoi polityky ukrainskykh universytetiv : navchalnyi posibnyk / za zah. red. N. D. Svitailo. Sumy : Vydavnytstvo RA «Khoroshye liudy», 2015. 129 s.
- Romenets, 2006* – Romenets V. A. Vchynok i postannia kanonichnoi psykholohii. *Liudyna. Subiekt. Vchynok: Filozofsko-psykholohichni studii* / za zah. red. V. O. Tatenka. Kyiv : Lybid, 2006. S. 11–37.
- Skoryk, 2017* – Skoryk M. M. Henderna dyskryminatsiia u dostupi do pratsi y posluh: otsinka stanu vprovadzhennia Ukrainoiu antydyskryminatsiinykh Dyrektyv Rady YeS. Analitychne doslidzhennia. Kyiv, Biuro sotsialnykh ta politychnykh rozrobok, 2017. 78 s.
- Sotsialno-psykholohichne zabezpechennia..., 2018* – Sotsialno-psykholohichne zabezpechennia ekonomichnoi sotsializatsii molodi : monohrafiia / za red. N. M. Dembytskoi. Kyiv : Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuks NAPN Ukrainy, 2018. 346 s.
- Sotsialno-psykholohichni zakonornosti..., 2015* – Sotsialno-psykholohichni zakonornosti stanovlennia ekonomichnoi kultury molodi : monohrafiia / za zah. red. V. V. Moskalenko. Kyiv : Pedahohichna dumka, 2015. 405 s.
- Tatenko, 2008* – Tatenko V. O. Sotsialna psykholohiia vplyvu: monohrafiia. Kyiv : Milenium, 2008. 216 s.
- Tytarenko, 2003* – Tytarenko T. M. Zhyttievi domahannia osobystosti u gendernomu konteksti. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii*. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuks APN Ukrainy / za red. S. D. Maksymenka. Kyiv, 2003. T. V. Ch. 6. S. 276–281.
- Cherba, Romashko, 2016* – Cherba V., Romashko I. Henderna nerivnist na rynku pratsi Ukrainy. *Efektivna ekonomika*. 2016. № 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2016_5_40
- Berger, 2019* – Berger R. Why Financial Literacy in Higher Education is a Top Future – Ready Skill. *Forbes*. 2019. July 24. URL: <https://www.forbes.com/sites/rodbberger/2019/07/24/why-financial-literacy-in-higher-education-is-a-top-future-ready-skill/#7adbba761767>
- Council of Europe..., 2018* – Council of Europe Gender Equality Strategy 2018–2023. Strasbourg : Council of Europe, 2018. URL: <https://rm.coe.int/strategy-en-2018-2023/16807b58eb>
- Garg & Singh, 2018* – Garg N. & Singh S. Financial Literacy among the Youth. *International Journal of Social Economics*. 2018. № 45 (1). P. 173–186.
- Hovorun, Kikinezhdi & Shulha, 2019* – Hovorun T., Kikinezhdi O., & Shulha I. Gender in the Dimensions of Students' Youth Social and Economic Aspirations. *Sustainable development under the conditions of European integration* : collective monograph / D. Bele, L. Weis, N. Maher (Eds.). Ljubljana : VSPV, Visoka sola za poslovne vede = Ljubljana School of Business. 2019. P. 414–426.
- Hyde, 1991* – Hyde J.-Sh. Half the Human Experience: The Psychology of Women. Lexington – Massachusetts – Toronto : D. C. Heath and Company, 1991. 475 p.
- Kikinezhdi, 2019* – Kikinezhdi O. M. Personalization of Students' Gender Expectation. *Psychology and Pedagogy in XXI Century: Methodological Framework of the Activities of Psychologist and Educator* : collective monograph / A. O. Bessarab, O. I. Ivanytsky, O. M. Kikinezhdi, I. R. Petrovska. (Eds.). Lviv–Toruń : Liha-Pres, 2019. P. 42–62. URL : <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/87/985/2185-1> www.sense.nl
- Kikinezhdi, Vasylykevych, 2019* – Kikinezhdi O. M., Vasylykevych Ya. Z. The problem of personal self-realization of Ukrainian youth in European integration: gender aspect. *Advanced trends of the modern development of psychology and pedagogy in European countries* : collective monograph. Riga : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. P. 184–201.
- Klamut, 2009* – Klamut R. Kwestionariusz Postaw Zyciowych KPZ. Warszawa : Pracownia testow psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, 2009. 103 s.
- Pandey & Gupta, 2018* – Pandey A. & Gupta R. Entrepreneur's Performance and Financial Literacy – A Critical Review. *International Journal of Management Studies*. 2018. 5 (3). DOI: 10.18843/ijms/v5iS3/01